

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ САДІВНИЦТВА
Кафедра екології та безпеки життєдіяльності

“ЗАТВЕРДЖУЮ”

Проректор з науково-педагогічної роботи

М. І. Мальований

“ _____ ” _____ 2019 року

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

«Екологічна експертиза»

(назва навчальної дисципліни)

Освітній ступінь: бакалавр

Спеціальності: 183 «Технології захисту навколишнього середовища»

Факультет: плодоовочівництва, екології та захисту рослин

Умань – 2019 рік

Робоча програма з навчальної дисципліни «Екологічна експертиза» для здобувачів вищої освіти за спеціальністю 183 «Технології захисту навколишнього середовища». – Умань, Уманський НУС. – 2019. – 15 с.

Розробники: Щетина М. А. к. ек. н., доцент _____

Робоча програма затверджена на засіданні кафедри екології та безпеки життєдіяльності

Протокол від “ ” 2019 року № ____

Завідувач кафедри _____ (Сонько С. П.)

“ ” 2019 року

Схвалено науково-методичною комісією факультету плодоовочівництва, екології та захисту рослин

Протокол від “ ” 2019 року № ____.

“ ” 2019 року Голова _____ (Тернавський А. Г.)

© Уманський НУС, 2019 рік
© Щетина М. А., 2019 рік

**1. Опис навчальної дисципліни
«Екологічна експертиза»**

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни	
Кількість кредитів – 3	<u>Галузь знань:</u> 18 «Виробництво технологій»	<i>Денна форма навчання</i>	<i>Заочна форма навчання</i>
Модулів – 2	Спеціальність 183 «Технології захисту навколишнього середовища».	нормативна	
		<i>Рік підготовки</i>	
		4-й	
Змістових модулів – 3		<i>Семестр</i>	
Загальна кількість годин – 120		8-ий	
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 2,9 год; самостійної роботи студента – 4,1 год	<i>Освітній ступінь</i> <i>Бакалавр</i>	<i>Лекції, год</i>	
		22	-
		<i>практичні заняття</i>	
		28	-
		<i>Самостійна робота, год</i>	
		70	-
<i>Вид контролю</i>			
Залік			

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної і становить
для денної форми навчання – 41,7:58,3.

2. Мета та завдання навчальної дисципліни

Мета курсу (інтегральна компетентність) – Здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та вирішувати практичні проблеми технічного і технологічного характеру у сфері екології, охорони довкілля і збалансованого природокористування, або у процесі навчання, що передбачає застосування теоретичних основ і методів технологій захисту навколишнього середовища, які характеризуються комплексністю та невизначеністю умов.

Загальні компетентності:

ЗК 5. Здатність приймати обґрунтовані рішення.

ЗК 6. Здатність розробляти та управляти проектами.

ЗК 7. Прагнення до збереження навколишнього середовища та забезпечення сталого розвитку суспільства.

Фахові компетентності

ФК 3. Здатність проводити спостереження та інструментальний і лабораторний контроль навколишнього середовища, впливу на нього зовнішніх факторів, з відбором зразків (проб) природних компонентів.

ФК 4. Здатність здійснювати контроль за забрудненням повітряного басейну, водних об'єктів, ґрунтового покриву та геологічного середовища.

ФК 5. Здатність до розробки методів і технологій поводження з відходами та їх рециклінгу.

Програмні результати навчання

ПР 05. Вміти розробляти проекти з природоохоронної діяльності та управляти комплексними діями щодо їх реалізації.

ПР 07. Здійснювати науково-обґрунтовані технічні, технологічні та організаційні заходи щодо запобігання забруднення довкілля.

ПР 13. Вміти застосовувати основні закономірності безпечних, ресурсоефективних і екологічно дружніх технологій в управлінні природоохоронною діяльністю, в тому числі, через системи екологічного керування відповідно міжнародним стандартам.

3. Програма навчальної дисципліни

МОДУЛЬ 1. ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ТА ЇЇ ФОРМИ

Змістовий модуль 1. Юридичні аспекти екологічної експертизи

Тема 1. ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

- 1.1. Завдання і принципи екологічної експертизи
- 1.2. Об'єкти і суб'єкти екологічної експертизи. Зміст екологічної експертизи
- 1.3. Предмет екологічної експертизи

Змістовий модуль 2. Форми екологічної експертизи

Тема 2. ФОРМИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

(частина 1)

1. Поняття і форми екологічної експертизи
2. Державна екологічна експертиза
 - 2.1. Умови і підстави проведення державної екологічної експертизи
 - 2.2. Шляхи проведення державної екологічної експертизи
 - 2.3. Здійснення державної екологічної експертизи
3. Проведення державної екологічної експертизи еколого-експертними підрозділами, спеціалізованими установами та організаціями Мінекоресурсів України

Тема 3. ФОРМИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

(частина 2)

1. Організація проведення державної екологічної експертизи проектною документації
2. Розмежування компетенції еколого-експертних органів системи Міністерства екології та природних ресурсів України
3. Природоохоронні показники, що оцінюються при здійсненні державної екологічної експертизи
4. Вимоги до складу документації, що подається на державну екологічну експертизу

Тема 4. ФОРМИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

(частина 3)

1. Експертиза екологічних ситуацій на певних територіях
2. Екологічна експертиза діючих об'єктів та комплексів
3. Екологічна експертиза документації по впровадженню нової техніки і технології
4. Екологічна експертиза документації по впровадженню нових матеріалів

і речовин

5. Проведення комплексної державної експертизи інвестиційних програм і проектів будівництва

Тема 5. ФОРМИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ (частина 4)

1. Строки впровадження державної екологічної експертизи і термін дії її висновку

2. Оскарження висновків державної екологічної експертизи

2.1 Визначення висновків державної екологічної експертизи недійсними.

Оскарження рішень, прийнятих на підстави висновків державної екологічної експертизи

2.2 Фінансування державної екологічної експертизи

Тема 6. ФОРМИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ (частина 5)

1. Громадська (соціальна) екологічна експертиза

1.1. Оголошення заяви про проведення громадської екологічної експертизи

1.2. Висновки громадської екологічної експертизи. Фінансування громадської екологічної експертизи

1.3. Спеціальні екологічні експертизи

МОДУЛЬ 2. ЕКОЛОГО-ЕКСПЕРТНА ОЦІНКА МАТЕРІАЛІВ ВПЛИВУ ДІЯЛЬНОСТІ, ЩО ПЛАНУЄТЬСЯ НА НПС

Змістовий модуль 3. Еколого-експертна оцінка матеріалів впливу діяльності, що планується на НПС

Тема 7. ЕКОЛОГО-ЕКСПЕРТНА ОЦІНКА МАТЕРІАЛІВ ВПЛИВУ ДІЯЛЬНОСТІ, ЩО ПЛАНУЄТЬСЯ, НА НАВКОЛИШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ НА РІЗНИХ СТАДІЯХ ПРОЕКТУВАННЯ

1. Стадії розробки матеріалів ОВНС. Загальні відомості.

2. Стадія розробки схеми розвитку, розміщення підприємств, об'єктів відповідної галузі на перспективу.

3. Стадія внесення відповідним міністерством пропозицій про створення

(розширення, реконструкцію) підприємства або об'єкта.

4. Стадія підготовки матеріалів попереднього вибору земельної ділянки для розміщення будівництва чи розвитку діючого підприємства

(об'єкта).

5. Стадія розробки техніко-економічного обґрунтування (ТЕО) або техніко-економічних розрахунків (ТЕР), чи проектів будівництва нового, або реконструкції (розвитку) існуючого підприємства.

Тема 8. ПОРЯДОК І ЕТАПИ ВИКОНАННЯ ОВНС; ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ РОЗРОБКИ МАТЕРІАЛІВ ОВНС

1. Порядок підготовки і виконання матеріалів ОВНС
2. Етапи проектування, будівництва і виконання ОВНС у схемі інвестиційного процесу.
3. Юридичні аспекти розробки матеріалів ОВНС.

Тема 9. СКЛАД РОЗДІЛУ ОВНС, ПІДСТАВИ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ОВНС, ЗВІТНІ МАТЕРІАЛИ І ХАРАКТЕРИСТИКА ОБ'ЄКТУ ПРОЕКТУВАННЯ ТА РАЙОНУ ЙОГО РОЗМІЩЕННЯ

1. Структура і склад розділу ОВНС.
2. Підстави для проведення ОВНС.
3. Звітні матеріали з ОВНС.
4. Загальна характеристика об'єкта проектування.
5. Фізико-географічні особливості району і майданчика (траси) розміщення об'єкта.

Тема 10. ЗАЯВИ ПРО НАМІРИ ІНВЕСТИЦІЙНОГО БУДІВНИЦТВА І ЙОГО ЕКОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ; ЗАВДАННЯ НА РОЗРОБЛЕННЯ МАТЕРІАЛІВ ОВНС (ЗРАЗКИ ДОКУМЕНТІВ І ПОЯСНЕННЯ ДО НИХ)

1. Заява про наміри інвестиційного будівництва
2. Заява про екологічні наслідки запланованої діяльності
3. Завдання на розроблення матеріалів ОВНС

4. Структура навчальної дисципліни

Тема	Кількість годин							
	денна форма				Заочна форма			
	Всього	В т. ч.			Всього	В т. ч.		
		л	п	с.р		л	п	с.р
МОДУЛЬ 1. ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ТА ЇЇ ФОРМИ								
Змістовий модуль 1. Юридичні аспекти екологічної експертизи								
Т.1 Юридичні аспекти екологічної експертизи	12	2	4	6				
Разом за змістовим модулем 1	12	2	4	6				
Змістовий модуль 2. Форми екологічної експертизи								
Т 2. Форми екологічної експертизи (частина 1)	12	4	2	6				
Т3 Форми екологічної експертизи (частина 2)	12	2	4	6				
Т4 Форми екологічної експертизи (частина 3)	12	2	4	6				
Т5 Форми екологічної експертизи (частина 4)	12	2	2	8				
Т6 Форми екологічної експертизи (частина 5)	12	2	2	8				
Разом за змістовим модулем 2	60	12	14	34				
Разом за модулем 1	72	14	18	40				
МОДУЛЬ 2. ЕКОЛОГО-ЕКСПЕРТНА ОЦІНКА МАТЕРІАЛІВ ВПЛИВУ ДІЯЛЬНОСТІ, ЩО ПЛАНУЄТЬСЯ НА НПС								
Змістовий модуль 3. Еколого-експертна оцінка матеріалів впливу діяльності, що планується на НПС								
Т7. Еколого-експертна оцінка матеріалів впливу діяльності, що планується, на НС на різних стадіях проектування	10	2	2	6				
Т8. Порядок і етапи виконання ОВНС; Юридичні аспекти розробки матеріалів ОВНС	12	2	2	8				
Т9. Склад розділу ОВНС, підстави для проведення ОВНС, звітні матеріали і	12	2	2	8				

характеристика об'єкту проектування та району його розміщення								
Т10. Заяви про наміри інвестиційного будівництва ф його екологічні наслідки; завдання на розроблення матеріалів ОВНС (зразки документіві пояснення до них)	14	2	4	8				
Разом за змістовим модулем 3	48	8	10	30				
Разом за модулем 2	48	8	10	30				
ВСЬОГО	120	22	28	70				

5. Теми практичних занять

№ п/п	Назва тем	Кількість годин
МОДУЛЬ 1 ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ТА ЇЇ ФОРМИ		
Змістовий модуль 1 Юридичні аспекти екологічної експертизи		
1	ДЕРЖАВНА ЕКОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА В УКРАЇНІ. ЇЇ РОЛЬ І ЗАВДАННЯ	4
Разом за змістовим модулем 1		4
Змістовий модуль 2. Форми екологічної експертизи		
2	ПРОЦЕДУРА ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ	4
3	ЕКОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА ПРОМИСЛОВИХ ОБ'ЄКТІВ	8
Разом за змістовим модулем 2		12
Всього по модулю 1		16
МОДУЛЬ 2. ЕКОЛОГО-ЕКСПЕРТНА ОЦІНКА МАТЕРІАЛІВ ВПЛИВУ ДІЯЛЬНОСТІ, ЩО ПЛАНУЄТЬСЯ НА НПС		
Змістовий модуль 3. Еколого-експертна оцінка матеріалів впливу діяльності, що планується на НПС		
4	ЕКОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА РЕКРЕАЦІЙНИХ ОБ'ЄКТІВ	4
5	ЕКОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА АГРОЛАНДШАФТНИХ СИСТЕМ	4
6	ОСОБЛИВОСТІ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ПРОЄКТНИХ МАТЕРІАЛІВ ПО ЗАХОРОНЕННЮ ТОКСИЧНИХ ВІДХОДІВ	4
Разом за змістовим модулем 3		12
Всього по модулю 2		12
ВСЬОГО		28

6. Самостійна робота

Назва тем	Кількість годин
МОДУЛЬ 1 ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ТА ЇЇ ФОРМИ	
Змістовий модуль 1. Юридичні аспекти екологічної дисципліни	
Обґрунтування необхідності прийняття концепції допустимого ризику, як основи здійснення екологічної експертизи	4
Разом за змістовим модулем 1	4
Змістовий модуль 2. Форми екологічної експертизи	
Історія становлення екологічної експертизи	6
Структура екологічної експертизи	6
Суть екологічної оцінки об'єктів екологічної експертизи	6
Структура, зміст та юридичне значення висновку екологічної експертизи	6
Екологічні конфлікти та управління ними	6
Значення екологічної експертизи в управлінні ризиком	6
Разом за змістовим модулем 2	36
Всього по модулю 1	40
МОДУЛЬ 2. ЕКОЛОГО-ЕКСПЕРТНА ОЦІНКА МАТЕРІАЛІВ ВПЛИВУ ДІЯЛЬНОСТІ, ЩО ПЛАНУЄТЬСЯ НА НПС	
Змістовий модуль 3. Еколого-експертна оцінка матеріалів впливу діяльності, що планується на НПС	
Вимоги до складу документації, що подається на екологічну експертизу	4
Відмінності у проведенні процедури ОВНС у західних країнах та Україні	4
Екологічна експертиза в галузі охорони водних об'єктів	4
Обґрунтування необхідності оцінювання впливів на довкілля з використанням еколого-економічних методів	4
Оцінка впливів на довкілля. Аналіз вигід і витрат. Аналіз ефективності витрат. Альтернативна вартість	4
Оцінка впливів на довкілля. Мультиплікатор. Умовне оцінювання. Метод дорожніх витрат. Гедонічні методи визначення вартості. Екологічна оцінка вартості	4
Оцінка впливів на довкілля. Матриці та переліки. Мультидисциплінарна команда	6
Разом за змістовим модулем 3	30
Всього по модулю 2	30
ВСЬОГО	70

7. Методи навчання

Лекції, практичні, лабораторні, індивідуальні заняття, самостійне вивчення тем навчальної дисципліни.

До підготовки фахівців високого рівня використовуються такі методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності:

- словесні методи – розповідь-пояснення, бесіда, лекція.
- наочні – ілюстрація, демонстрація;
- практичні – практичні роботи, реферати;
- інформаційно-рецептивний метод передбачає передачу знань у готовому вигляді, сприяє розвитку уваги студентів;
- репродуктивний метод забезпечує можливість передавання великої за обсягом навчальної інформації за мінімально коротким часом, без великих витрат зусиль;
- проблемний метод. Викладач показує зародження істини конкретної науки, демонструючи еталон проблемного мислення. Засвоюється засіб та логіка розв'язання проблеми, розвивається логічне мислення, формулюється інтерес до навчальної роботи;
- частково-пошуковий. Викладач організовує та спрямовує думки студентів до самостійного розв'язання проблеми, сприяє переходу знань у переконання. Формує вміння самостійно здобувати знання, сприяє розвитку логічного мислення, виховує інтерес до науково-пошукової діяльності;
- пошуковий метод, сприяє оволодінню методами наукового пізнання. Відбувається розвиток здібностей до творчої діяльності.

8. Методи контролю

Усне та письмове опитування, тестування.

Матеріал лекції оцінюється за допомогою тестового контролю знань та усного опитування. Підсумковий контроль знань – іспит.

Поточний контроль здійснюється під час проведення аудиторних занять і має за мету перевірку засвоєння студентами кредитних модулів навчальної дисципліни.

Модульний контроль проводиться з метою оцінки результатів навчання студентів на визначених його етапах, а також для встановлення зворотного зв'язку між викладачем, його якістю викладання і рівнем знань і умінь студентів.

Тестовий контроль передбачає однакові вимоги до усіх студентів, допомагає уникати надмірних хвилювань, надає можливість ефективніше

використовувати час, стимулює студентів до самоконтролю. Використовується для виявлення знання фактів, для визначення вмій творчо використовувати набуті знання більш ефективними є інші методи контролю.

Підсумковий контроль – це перевірка рівня засвоєння знань студентами за більш тривалий період навчання: за семестр, рік або курс навчання. Він охоплює і теоретичну і практичну підготовку студентів, здійснюється під час іспиту.

9. Розподіл балів за змістовими модулями дисциплін

T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	T9	T10	Підсумкові тести	Сума
8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	20	100

10. Шкала оцінювання: національна та ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсового проекту (роботи), практики	для заліку
90–100	A	відмінно	зараховано
82–89	B	добре	
74–81	C		
64–73	D	задовільно	
60–63	E		
35–59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
0–34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

11. Методичне забезпечення

Опорний конспект лекцій по темах змістових модулів.

1. Методичні вказівки до виконання практичних робіт з дисципліни «ЕКОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА» для студентів спеціальності 101 «Екологія» / М. А. Щетина. – Умань, 2019. – УНУС. – 20 с.

2. Інструктивно-методичні матеріали до роботи з тестами, питаннями контролю

12. Рекомендована література

Базова

1. Андрейцев В.І. Екологічна експертиза: право і практика. / Андрейцев В.І., Пустовойт М.А., Калиновський С.В. – К.: Урожай, 1992. – 205 с.
2. Бубнов А.Г. Оценка воздействия на окружающую среду и экологическая экспертиза: / Бубнов А.Г., Гриневич В.И., Кувыкин Н.А. Учебно-метод. пособие; 2-е изд. доп. и перераб.; Под общ. ред. Кострова В.В.. Иван. гос. хим.-технол. ун-т. -Иваново, 2004. – 260 с.
3. Смирнова В.Г. Екологічна експертиза: Теорія та практика: Навч. Посібник / В. Смирнова., Л. Костенюк. – Чернівці: Рута, 2008.- 104 с.
4. Лазор О. Я. Екологічна експертиза: Теорія, методологія, практика / Лазор О. Я. За наук. Редакцією проф.. М.Д. Лесечка. – Львів: Ліга-Прес, 2002. – 364 с.
5. Матвеев А.В., Оценка воздействия на окружающую среду и экологическая экспертиза: Учеб. пособие/ А. Матвеев., В. Котов СПбГУАП. СПб., 2004. – 104 с.
6. Позаченюк Е.А. Экологическая экспертиза: природно-хозяйственные системы. / Позаченюк Е.А. - Симферополь: 2006. - 473 с.

Допоміжна

7. Андрейцев В.И. Правовое обеспечение экологической экспертизы проектов. / Андрейцев В.И. – К.: Будівельник, 1990. – 167 с.
8. Боков В.А., Лущик А.В. Основы экологической безопасности. / В. Боков., А. Лущик – Симферополь: Сонат, 1998. – 223 с.
9. Букс И.И., Экологическая экспертиза и оценка воздействия на окружающую среду (ОВОС); Международный независимый эколого-политологический университет. / И. Букс., С. Фомин – М., 1998. – 77 с.
10. Звонковой Т.В. Географическое обоснование экологических экспертиз / Под ред. Т.В.Звонковой. – М.: Изд-во МГУ, 1985. – 208 с.
11. Гродзинський М.Д. Стійкість геосистем до антропогенних навантажень. / Гродзинський М.Д. – К.: Лікей, 1995. – 233 с.
12. Дьяконов К. П. Экологическое проектирование и экспертиза: Учебник для вузов / К. Н. Дьяконов, Л. В. Гончарова. — М.: Аспект Пресс, 2005. – 384 с.
13. Каштанов А.Н. Основы ландшафтно-экологического землеведения. / Каштанов А.Н., Лисецкий Ф.Н., Швец Г.И. – М.: Колос, 1994. – 127 с.
14. Лаженцев В.Н., Дмитриева Т.Е. Сущность географической экспертизы // География и практика территориального хозяйствования /

В. Лаженцев., Т. Дмитриева. – Екатеринбург: Наука. – 1993. – 136 с.

15. Методика расчета концентраций в атмосферном воздухе вредных веществ, содержащихся в выбросах предприятий. ОНД-86. Госкомгидромет.

– Л.: Гидрометеиздат, 1987. – 92 с.

16. Методические рекомендации по организации осуществления государственной экологической экспертизы в системе Минприроды Украины. – К., 1992. – Вып.1. – 15 с.

17. Швебс. Г.И. Методические указания по ландшафтным исследованиям для сельскохозяйственных целей / Г.И.Швебс, Г.П.Ковеза, И.Н.Волошин и др. – М., 1990. – 57 с.

18. Методические указания по организации осуществления государственной экологической экспертизы в системе Минприроды Украины. – К., 1992. – Вып.1. – 21 с.

19. Методические указания по рассмотрению материалов предварительного согласования мест размещения объектов и проектов отведения земельных участков в органах Минприроды Украины.

Сопроводительное письмо Минприроды Украины от 03.07.92г. – №6-8-528.

21. Нехорошков В.П., Попова Н.Д. Екологічна експертиза матеріалів ОВНС: посібник до практичних занять. Одеська державна академія холоду, 2011р. – 46 с.

22. Оценка воздействия на окружающую среду (ОВОС) при проектировании и строительстве предприятий, зданий и сооружений.

Основные положения проектирования. ДБН А.2.2.-1-95. Государственные строительные нормы Украины. – К., 1995. – 15 с.

23. Ходулева М.В., Как организовать общественную экологическую экспертизу. Рекомендации для общественных организаций. / Ходулева М.В., Черп О.М., Виниченко В.Н. – М., 1997. – 44 с.

24. Швебс Г.И. Контурное земледелие. / Швебс Г.И. – Одесса, 1985. – 55 с.

25. Яцухно В.М., Формирование агроландшафтов и охрана природной среды. / В. Яцухно ., Ю. Мандер. – Минск, 1995. – 121 с.